

**ПОЛЬСЬКИЙ КОНСПІРАТИВНИЙ РУХ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТ.
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 20-Х РР. XX СТ.**

У статті проаналізовано публікації українських істориків 20-х років XX століття які зверталися до теми польського конспіративного руху в Правобережній Україні в першій чверті XIX століття.

***Ключові слова:** історіографія, польський конспіративний рух, Польське патріотичне товариство, декабристи, Південне товариство, товариство тамплієрів.*

Останнім часом надзвичайно актуальними є питання становлення історичної науки в Україні, особливо на переломних етапах розвитку суспільства. Під впливом різнопланових подій змінюються погляди на певні проблеми, популярні в дослідників теми втрачають свою актуальність, натомість з'являються нові злободенні питання.

Саме таким переломним етапом є 20-і роки XX ст. У минулому лишилися революційні події, не справдилися надії на власну державність, тож усе життя України, зокрема й наукове, міцно пов'язане з Росією. Злободенними темами для історичних досліджень стають ті, що стосуються революційної героїки, визвольної боротьби народів Російської імперії, бажано в союзі з росіянами. Тому в цей період отримує новий розвиток тема російсько-польського революційного союзу, яка виникла ще в XIX ст. в історіографії демократичного напрямку.

Праці українських істориків указанного періоду активно використовувалися дослідниками 30 – 70-х рр. XX ст. (П. Ольшанський, Л. Медведська, П. Лисенко та ін.) при висвітленні декабристської тематики, однак частіше вони піддавалися критиці, оскільки не завжди відповідали існуючому на той час офіційному погляду на проблему. Не сприяв об'єктивному аналізу й той факт, що ряд українських істориків, які досліджували зв'язки декабристів із польськими конспіраторами, як то В. Міяковський та С. Єфремов, емігрували та продовжували свою наукову діяльність уже за кордоном.

На початку 90-х рр. XX ст. дещо змінюються погляди на творчий доробок українських істориків 20-х років. Так, у своєму дослідженні, присвяченому радянській історіографії російсько-польських революційних зв'язків 20 – 30 років XIX ст. Г. Куликовська охарактеризувала період від 1917 до початку 30-х рр. як час демократичності поглядів та толерантності в історичній науці [1, с. 9]. Але у вказаній праці більше уваги приділено пізнішій історичній літературі з названого питання.

Так, Н. Громакова, вивчаючи суспільний рух польської шляхти Правобережної України з кінця XVIII до 1830-х рр., зробила висновок, що дослідження українських істориків 20-х рр. XX ст. допомагають виявити специфіку польського руху, його особливості та характерні риси. Однак знову ж історіографія польського конспіративного руху розглядалася лише в рамках дисертаційного дослідження авторки [2, с. 52].

Тож, незважаючи на постійне звертання до праць українських істориків вказаного періоду у зв'язку з дослідженнями окремих епізодів польського конспіративного руху в Правобережній Україні, в окремий об'єкт дослідження проблема не виділялась. Отже, головною метою нашої публікації є виявлення основних тенденцій у висвітленні польського конспіративного руху 20-х рр. XIX ст. в українській історіографії 20-х рр. XX ст. Основні завдання дослідження:

- виявити фактори, що спричинили звертання українських істориків вказаного періоду до теми польського конспіративного руху;
- визначити коло питань, які цікавлять учених у досліджуваній проблемі;
- простежити появу нових поглядів на проблему в другій половині 20-х років ХХ ст.;
- схарактеризувати особливості підходів до вивчення польського конспіративного руху в представників київської та харківської історичних шкіл.

Якщо коротко охарактеризувати історичну науку в Україні в 20-х роках, насамперед слід відзначити наявність впливу історіографії попереднього періоду, в основному її позитивних набутоків. Водночас упроваджувався новий марксистський метод, за яким усі явища української історії розглядалися з позиції формаційного підходу. Цей синтез, на думку Г. Куликовської, сприяв розвиткові національних історичних шкіл [1, с. 53-54].

Серед таких шкіл, що склалися на теренах України, слід виділити київську культурно-історичну, яку очолював М. Грушевський, та харківську, соціально-економічну, створену Д. Багалієм [3, с. 103].

Київські історики зверталися до теми польського конспіративного руху в контексті декабристської тематики, найактуальнішої теми 20-х рр. у зв'язку зі століттям повстання 1825 року. Серед найбільш поширених сюжетів у працях українських істориків – значення масонства в польському визвольному русі в Правобережній Україні та зв'язки польських конспіраторів з Південним товариством декабристів.

Перший сюжет простежується в ряді праць академіка ВУАН Сергія Єфремова. Масонство, на думку автора, було "зерном, з якого виростають організації з виразними політичними завданнями" [4, с. 3]. Отже, саме масонські ложі, переважно польські, у Правобережній Україні стали підґрунтям конспіративного руху. Всю свою діяльність вони спрямували на досягнення патріотичної мети – відбудову польської державності.

Що ж до самих польських таємних товариств, то вони, за С. Єфремовим, або мали "півмасонський" характер, як "товариство тамплієрів або лицарів церковних", або були "народжені од масонства" – як Патріотичне товариство [5, с. 693-694].

За оцінкою історика, польська патріотична діяльність в українських землях була навіть інтенсивнішою, ніж у самій Польщі. Причину він вбачає в тому, що Царство Польське мало певну автономію, на відміну від українських губерній. Серед населення останніх ідеї польського конспіративного руху частіше знаходили підтримку і співчуття. До того ж, як наголошував С. Єфремов, Товариство лицарів храму територіально було чисто українським, а більшість прихильників Патріотичного товариства проживали також у губерніях Правобережної України.

У таких умовах найважливішим завданням для польських конспіраторів було забезпечення собі підтримки серед українського населення. Союзників треба було знайти в усіх прошарках – від селян-кріпаків до поміщиків-українців. У середовищі останніх автор вбачав певну схильність до національного відродження. Отже, вони були для поляків "товаришами цінними і матеріалом вдячним" [5, с. 695].

Слід зазначити, що С. Єфремов розглядав питання впливу масонства на польський конспіративний рух, спираючись на праці А. Пипіна, І. Рябініна, В. Семевського, а особливо М. Коробки. Праця останнього була присвячена саме польським товариствам у Правобережній Україні. Вона часто цитувалася дослідниками, але, як правило, критикувалася за перебільшення автором ролі польських таємних товариств, особливо у зв'язках із Південним товариством декабристів. Але С. Єфремов використав дослідження М. Коробки виключно як джерело фактів, проаналізувавши, які зробив власні висновки, надаючи тим самим

приклад толерантності щодо поглядів попередніх дослідників, характерний для української історіографії 20-х років XX ст.

До вказаної проблеми звертався Володимир Міяковський, який також вважав основою польських таємних товариств масонські організації – "морально-містичні", за виразом автора, які "йшли далі морального поборення зла і доходили до певних політичних ідеалів" [6, с. 61].

Історик розглядав діяльність Польського Патріотичного товариства, щодо якого використовував назву "косинери", під якою воно функціонувало в польських землях, що були у складі Австро-Угорщини. На думку В. Міяковського, товариство косинерів було організоване набагато краще, ніж Південне товариство декабристів. Крім того, поляки мали зв'язки із закордонними конспіративними організаціями, до того ж члени товариства були налаштовані на активні дії [6, с. 65].

Пасивність членів Патріотичного товариства в подіях 1825 – 26 років В. Міяковський пояснював двома причинами:

- поляки були не готові до активних дій, оскільки відповідно до існуючої домовленості керівництво Південного товариства мало їх завчасно попередити про початок виступу, що в умовах ситуації, яка склалася, було просто неможливо;
- швидке розкриття Патріотичного товариства, завдяки показанням П. Пестеля, які призвели до арештів його керівників та інших членів в українських губерніях [6, с. 65-68].

В. Міяковський також виявляв та опрацьовував нові джерела, які в рамках декабристської тематики належали безпосередньо до польського конспіративного руху, як-то "Список осіб, причетних до справ про таємні товариства".

Вивчаючи документ, дослідник звернув увагу на той факт, що арешти в губерніях Правобережної України розпочалися ще в першій половині грудня 1825 року. Тоді заарештовані були не лише члени Південного товариства декабристів, але й поляки – члени Патріотичного товариства та товариства Тамплієрів. В. Міяковський зазначав, що серед перерахованих у списку осіб хоч і трапляються члени згаданих товариств, але в основному люди незначні – рядові члени Київської провінційної ради та особи, "втягнуті хвилею до справи" [7, арк. 1]. Серед останніх граф Густав Олізар як знайомий із багатьма декабристами, Іван Голєвський – "авантюрист, бретер і свавільник, який сам наговорив на себе", або ж лікар Плессель, який служив у помісті графа Сангушка у Линцях, де квартирувався В'ятський піхотний полк, у якому служив Пестель [7, арк. 3-4].

Тобто жодного прізвища керівників Патріотичного товариства в Правобережній Україні в списку не згадано. До речі, покликаючись на документи 1825 – 26 років, дослідник визначав Патріотичне товариство як революційну організацію, яка вже не мала нічого спільного з масонством, на протигагу тамплієрам, організація яких, на його думку, була насамперед масонською [8, с. 69].

Публікація вказаного документу з коментарями В. Міяковського відбулась у науковому збірнику "Україна", у номері, присвяченому повстанню декабристів. До збірника увійшли і статті інших авторів, які також зверталися до питання контактів поляків Правобережної України з членами Південного товариства. Так, у статті І. Рибаківа звернуто увагу в рамках вказаної проблеми не лише на зізнання Пестеля, але й на мемуари Горбачовського.

Спираючись на останні, автор зробив висновок, що ближчими до поляків у питаннях співпраці були члени товариства З'єднаних слов'ян [9, с. 21]. А під час повстання Чернігівського полку А. Борисов шукав підтримки насамперед серед поляків – військових польських частин, що стояли на Волині та шляхетства Овруцького, Заславського, Новоград-Волинського повітів [9, с. 23].

Інший київський історик Осип Гермайзе, стаття якого також увійшла до ювілейного збірника, наголошував на тому, що під певним впливом польських

конспіраторів перебував і один із керівників Північного товариства, декабрист К. Рилєєв. Автор визначав представників польського конспіративного руху в Правобережній Україні як польських націоналістів, зважаючи на їх зацікавленість у вирішенні власних національних завдань. Але одночасно вказував на те, що вони мріяли про повстання в демократичних формах [10, с. 32].

Незважаючи на власне незначну увагу, приділену польському конспіративному рухові в публікаціях київських істориків та обмеженні інтересу до нього рамками декабристської тематики, саме це стало одним із об'єктів критики їх позицій у висвітленні досліджуваного питання. Першими на це звернули увагу російські історики 20-х років ХХ ст., зокрема М. Нечкіна, яка виказала свою позицію в дусі дружньої критики, спираючись на лєнінську теорію трьох етапів визвольного руху. У рамках вказаної концепції декабристський рух як частина дворянського етапу являв собою чисто російське явище без впливу іноетнічних елементів [11, с. 9].

Більш радикальній критиці були піддані погляди представників київської школи на початку 1930-х років. Так, ряд українських істориків, зокрема С. Єфремов та О. Гермайзе, М. Яворський були разом із А. Пипіним та В. Семєвським віднесені до розряду буржуазних. Творці так званої теорії українського декабризму, у дусі якого писалися всі подальші історичні праці 1920-х рр., вказували на місцевий, український вплив, якого зазнали всі таємні товариства в Україні, як польські, так і російські. Також рух декабристів розглядався як окрема ланка українського опозиційного руху ХІХ ст. [12, с. 52-53].

У 1930-х рр. теорія українського декабризму сприймається як "націоналістично-буржуазна легенда про існування могутніх і...вирішальних впливів польських політичних настроїв на декабристський рух в Україні" [13, с. 89-91]. Подібні судження є ілюстрацією закінчення періоду толерантності в історичній науці та символізували початок підпорядкування поглядів українських істориків партійній ідеології.

Депо менший інтерес до польського конспіративного руху виявляли представники харківської історичної школи. Як уже зазначалося, харківські історики спеціалізувалися на питаннях соціально-економічної історії, але не були осторонь інших, актуальних напрямків досліджень 1920-х років, зокрема декабристської тематики.

Насамперед слід відзначити внесок у декабристознавство академіка Дмитра Багалія. І хоча в його працях є лише згадки про Патріотичне товариство у зв'язку з переговорами з представниками Південного товариства декабристів про спільні дії під час повстання, не можна стверджувати, що тема польського конспіративного руху в Правобережній Україні його не цікавила. Дослідник розглядав їх у депо пізніший період, а саме на початку 1930-х років з позиції класового, формаційного підходу. Він вважав необхідним вивчення явища польського національно-визвольного руху в Україні. На думку Д. Багалія, розглядати проблему можна, лише спираючись на різноманітні та різнопланові документи, що сприяли найбільш повній реконструкції подій [14, арк. 1-2].

Як уже зазначено, пошук і вивчення нових документів – характерна ознака 1920-х років. На основі документів з Одеського історичного архіву була написана стаття харківського історика А. Рябініна-Скляревського, в якій він зробив спробу охарактеризувати таємні товариства 20-х рр. ХІХ ст., зокрема і польські. Основою для всіх таємних товариств автор вважав масонство, яке стало школою і взірцем для організації лож, місцевих відділень та центрів. Серед інших запозичень – досвід конспірації та колективної роботи [15, с. 167].

У своїй рецензії на вказану статтю Д. Багалій відзначив позитивні і негативні моменти дослідження А. Рябініна-Скляревського, характерні не лише для нього, але й для українських істориків у цілому. Академік наголошував на відриві сучасних йому досліджень від попередніх надбань російських істориків. А молодим дослідникам

радив використовуючи як документи, так і попередню історіографічну спадщину [16, арк. 1 зв. - арк. 2].

Іншою рисою харківської історичної школи є звертання до характеристик окремих історичних особистостей як представників своїх соціальних прошарків. Так, дослідниця Н. Суровцева на прикладі графа Густава Олізара характеризувала ту частину польської шляхти Правобережної України, яка лишилася осторонь подій 1825 – 26 років. Вона зробила спробу визначити ті причини, які, на її думку, утримали Олізара та інших представників польського нобілітету в "межах лояльності" [17, с. 152].

Серед цих причин були такі:

- Олізар не мав довіри серед польських конспіраторів, з одного боку, та російських декабристів з іншого в силу ряду причин;
- ратування про спокій та лад у державі як основу власного добробуту;
- здоровий глузд і певна консервативність [17, с. 149-159].

Усе це, на думку авторки, і зробило з Г. Олізара "пасивного революціонера" – особистість так само характерну для першої чверті XIX ст., як і активні (умовно) учасники польського конспіративного руху в Правобережній Україні.

Відстороненість Г. Олізара від конспіративного руху поставила під сумнів інша харківська дослідниця О. Багалій-Татарінова. Її праця присвячена дослідженню діяльності таємної агентури в 20-х рр. XIX ст. в Україні. У центрі уваги – особа таємного агента Сотникова, об'єктом спостереження якого і "першою жертвою" в Києві став граф Г. Олізар. Спираючись на свідчення агента, авторка робить висновок, що Олізар належав до одного з польських конспіративних товариств і лише випадково не був покараний [18, с. 24-27].

Ще одне спостереження дослідниці стосується того, що царська таємна агентура в Правобережній Україні звертала особливу увагу на поляків, зважаючи на їх роль у політичному житті регіону.

Таким чином, протягом 20-х років XX ст. українські історики звертаються до теми польського конспіративного руху 1820-х рр. в основному у зв'язку з ювілеєм повстання декабристів. Виходячи з теорії українського декабризму, висунутої С. Єфремовим та О. Гермайзе, необхідно було зважати на особливості розвитку ідей декабристів, що частково формувалися під впливом місцевих факторів, у тому числі і в ході контактів із представниками місцевих польських таємних товариств.

Перша половина 20-х років XX ст. характеризується демократичністю у викладенні історичних фактів, аналізі подій та явищ, звертанням до праць істориків попереднього часу. У другій половині десятиліття простежується певний тиск пануючої ідеології, у результаті якого на початку 30-х рр. XX ст. змінюється ставлення до ряду українських істориків, їх погляди піддаються суворій критиці.

Тож уже в кінці 1920-х років польський конспіративний рух вказаного періоду розглядався як явище дворянського етапу визвольного руху, тобто являв собою позицію, на якій у подальшому базувалася концепція російсько-польських революційних зв'язків.

В Україні в 20-х рр. XX ст. існують дві основні регіональні історичні школи – київська і харківська, представники кожної визначають своє коло інтересів і напрямків досліджень, у тому числі і стосовно польського конспіративного руху. Більший інтерес до нього проявляли київські дослідники. Епізодичне ж звертання до вказаної теми харківських істориків пояснювалося найімовірніше насамперед тим, що це історичне явище не було характерним для Лівобережної України. Тому стосувалися вказаної проблеми, як правило, у контексті інших досліджень.

У цілому ж після 20-х рр. тема польського конспіративного руху 1820-х рр. надовго втрачає будь-яку актуальність, і українські дослідники повертаються до неї лише в кінці XX – на початку XXI століть, вибираючи її окремим об'єктом дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Куликовская А.М. Советская историография русско-польских революционных связей 20 – 30 годов XIX века. – Дис...канд. ист. наук. – 07.00.01. – К., 1991. – 198 с.
2. Громакова Н.Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х роках. – Дис...канд. іст. наук. – 07.00. 01. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с.
3. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початку ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 259 с.
4. Єфремов С. Від легенди до історичної правди (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. – С. 1-10.
5. Єфремов С. Масонство на Україні // Сергій Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: "Наукова думка", 2002. – С. 689 – 703.
6. Міяковський В. Декабристи // Володимир Міяковський. Надруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Т. I. – Нью-Йорк: Вид. Української вільної Академії Наук у США, 1984. – С. 57 – 68.
7. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР ЦНБУ). – Ф. Х., спр.17768., арк. 1 – 9.
8. Міяковський В. Список осіб, причетних до справ про таємні товариства // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – Кн. 6. – К.: Державне видавництво України, 1925. – С. 68 – 71.
9. Рибаків І. 1825 рік на Україні // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – Кн. 6. – К.: Державне видавництво України, 1925. – С. 5 – 24.
10. Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – Кн. 6. – К.: Державне видавництво України, 1925. – С. 25 – 38.
11. Латиш Ю. В. Українська та російська історіографії декабристського руху в Україні у роки домінування революційної концепції (друга половина 1930-х – перша половина 1980-х рр.) // X Декабристські читання. Тези міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: Вид. КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – С. 8 – 13.
12. Казьмірчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 50 – 65.
13. Кияниця П. Національно – буржуазна легенда про декабристів // Україна. – № 1-2. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук., 1932. – С. 73 – 92.
14. ІР ЦНБУ. – ф. 1, спр. 45425, арк.1- 4.
15. Рябінін-Склярєвський А. Таємні товариства на півдні в епоху декабристів (масони, гетерія, Філарети та вільнодумці). На підставі матеріалів Одеського Історичного Архіву // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Харків, 1926. – С. 117 – 168.
16. ІР ЦНБУ. – Ф. 1, спр. 45416, арк. 1 – 2.
17. Суровцова Н. Олізар та його відношення до декабристів // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків: Державне видавництво України. – 1927. – № 6. – С. 145 – 161.
18. Багалій-Татарінова О. Таємна агентура на Україні сто років тому. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – 34 с.

SUMMARY

The article highlights the publications of Ukrainian historians of the 20s, who investigated the problem of Polish clandestine movement in Right-Bank Ukraine during the first quarter of the XIX century.

Key words: historiography, Polish clandestine movement, Polish Patriotic Society, Decembrists, the Southern Society, knights of the Temple.